

Úvod do marxistické sociologie náboženství

I. N. Jablovkov: Sociologija religii

Moskva, Izdatel'stvo Mysl' 1979, 181 s.

Aktuální otázky náboženství patří dnes mezi nejdiskutovanější problematiku ideologické práce. Vyplývá to zejména ze skutečnosti, že socialistická společnost má nesporný zájem na tom, aby si všichni občané, zejména příslušníci mladých generací, osvojili vědecký světový názor. Proto je aktuální otázka, co to náboženství je, z jakých příčin vzniklo a především jakou úlohu hrálo a doposud hraje v lidské společnosti.

Sociologická problematika náboženství představuje důležitou oblast sociologického bádání — sociologie náboženství je předmětem zájmu badatelů různé světónázorové orientace. Tato skutečnost je podmíněna zejména tím, že náboženství — jako jedna z forem společenského vědomí — úzce souvisí s filozofickými, ideologickými a mravními aspekty nazírání člověka na společnost, na svět. Sociologie náboženství jako speciální sociologická disciplína se vyvíjí na základě postupující hloubky vědecké práce jako relativně samostatná oblast výzkumu a teorie. Obvykle je volně specifikována jako disciplína zkoumající místo a funkci náboženství ve společnosti, a to zejména z hlediska komplementárního vztahu náboženství a společnosti. Tato obecná charakteristika je uznávána většinou badatelů. Diskusními se však stávají ty její stránky, které vydělují její specifické problémy a podmiňují tak zejména povahu generalizací zkoumaného jevu. V tomto ohledu je typické, že nemarxisticky orientovaní sociologové neposkytují uspokojivou odpověď na otázky vztahující se k problematice vzniku náboženství a jeho podstaty — jeho primárních kořenů a příčin. Marxistická sociologie naproti tomu vychází z dialektického vztahu podstaty a jevu a snaží se především nalézt podstatné souvislosti a rozhodující determinanty zkoumaného problému. K jejím stěžejním úkolům patří zkoumání sociálních příčin a podmínek udržujících náboženství, analýza zákonitostí jeho vzniku, proměn a odumírání.

K základním metodologicky orientovaným pracím marxistické sociologie náboženství patří dnes publikace sovětského badatele I. N. Jablovkova *Sociologija religii*. Autor se již od poloviny sedmdesátých let soustavně zabývá aktuálními problémy sociologie náboženství a krizovými jevy náboženství v socialistické společnosti. Cílem recenzované práce je objasnit předmět, strukturu a místo sociologie náboženství v systému dílčích disciplín vědeckého ateismu, charakterizovat její základní metodologické principy, kriticky zhodnotit výchozí pozice nemarxistické sociologie náboženství, načrtnout základní strukturní prvky náboženství, ukázat přitom na jeho místo, funkci a úlohu v dějinách lidské společnosti. Na pozadí analýz řady sociologických výzkumů religiozity v SSSR pak zaujímá stanovisko k pojmu „religiozita“. Závěr je věnován současnému postavení náboženství v socialistické společnosti a otázkám sekularizace a ateizace.

V první části, nazvané *Sociologie náboženství jako oblast vědeckého poznání*, jsou specifikovány jednotlivé disciplíny vědeckého ateismu: teorie ateismu, historie ateismu, teorie ateistické výchovy, gnoseologická analýza náboženství, psychologie náboženství a v neposlední řadě sociologie náboženství, která je definována jako vědní disciplína zkoumající „sociální příčiny a podmínky determinující náboženství, zákonitosti jeho vzniku, proměn, fungování a odumírání“. Autor se zde dále zabývá strukturou a vzájemnými vztahy jednotlivých prvků náboženství, místem a úlohou náboženství v tom či onom společenském systému, vlivem náboženství na další elementy společenského systému, specifikou vlivu daného společenského systému jako celku a jeho dílčích elementů na náboženství. Za metodologickou bázi marxistického studia náboženství považuje dialektický a historický materialismus. Takto pojatý široký záběr marxistické sociologie náboženství umožňuje nejenom postihnout podstatu náboženství, abstrahovat od pouhého pozitivistického popisu a nevzat se hodnotících soudů při analýzách vztahu náboženství a společnosti v nejširším smyslu slova, ale dává i nezbytný prostor pro společenskou činnost ve smyslu ideového boje s náboženstvím. V tomto ohledu pak patří Jablovkova definice k dosud nejlépe zpracovaným marxistickým vymezením sociologie náboženství vůbec. Logika její struktury se dále odráží i ve specifikaci jednotlivých rovin sociologie náboženství. Jsou to: a) systém nejobecnějších východisek postihujících společenský charakter náboženství, tj. jeho vztah k ekonomické základně, sociálně třídní kořeny, společenskou úlohu, přechodný charakter; b) systém poznatků nižšího stupně obecnosti, tj. kritéria religiozity, její rozšíření, specifika jednotlivých náboženských organizací a institucí; c) empirické zkoumání mnohostranných projevů náboženství.

Takové pojetí jednotlivých úrovní sociologie náboženství umožňuje postihnout nejen nejobecnější principy jeho fungování, ale specifikovat i dílčí, konkrétní a aktuální projevy náboženských fenoménů ve struktuře celé společnosti. Organickou součástí sociologického zkoumání náboženství je pak zejména rozvíjení konkrétních sociologických výzkumů procesu sekularizace a empirické a teoretické zobecňování nových závěrů a doporučení v rámci teorie ateistické výchovy.

Druhá část práce, *Metodologické principy nemarxistické sociologie náboženství*, analyzuje buržoazní sociologii náboženství, a to v jejích dvou hlavních směrech, daných na jedné straně orientací světskou, na druhé straně orientací náboženskou. V prvním směru se uplatňuje novokantovství,

pozitivismus, fenomenologie atd. Druhý je specifikován vazbami na katolicismus, protestantismus a pravoslavi. Další rozdíly v buržoazních koncepcích vyplývají z používaných metod (statistická, srovnávací, historická, strukturně-funkcionální atd.), z využívání materiálů jiných vědních disciplín (etnografie, historie, ekonomie, dějin umění atp.) a z konkrétní zaměřenosti na daný objekt zkoumání (jedinec, rodina, rod, státní a etnické útvary).

V rámci analýz výchozích pozic světské buržoazní sociologie náboženství připomíná autor základní metodologické postuláty Comta, Spencera, Webera, Taylora, Durkheima, Malinowského, Parsonse a dalších. Kriticky hodnotí zejména skutečnost, že většina nemarxisticky orientovaných badatelů si klade pouze otázku „jak“ a nikoliv „proč“ a ignoruje tak princip kauzality (Comte, Spencer), že zpravidla zaměřují akcent na jedinečné a zvláštní v historickém procesu, přičemž do prioritního postavení staví duchovní nadstavbu před ekonomickou základnou (Weber), že mnohdy považují náboženství za nezbytný strukturní prvek každé společnosti (Durkheim, funkcionalismus). Pro současné nemarxistické sociology je nadto typické, že zřídka kdy otevřeně a nezávisle kritizují náboženství a jeho instituce, spíše se snaží o neutrální postoj, který však v konečných důsledcích směřuje k fideismu, zejména akcentem na nezbytnost náboženské víry pro příslušníky každé z dosavadních společností.

I. N. Jablovskij v kritické poznámce k *nábožensky orientované sociologii náboženství* poukazuje na základní konceptuální problém spočívající v nejednoznačném chápání takto orientované sociologie. Termín teologická sociologie náboženství se totiž užívá nejen pro označení teologicky institucionalizované sociologie, ale vztahuje se i na ty teoretiky, kteří nejsou sice formálně teology, ale stojí pevně na pozicích náboženství. Bylo by zřejmě vhodné zavést přesnější vymezení odražející moment církevní institucionalizace sociologie náboženství. Rozlišení by mohlo být vyjádřeno například pojmy křesťanská sociologie a sociologie církvi.

Pokud jde o celkovou charakteristiku teologicky orientované sociologie náboženství, autor uvádí: Jejimi základními východisky jsou náboženské premisy v nejširším smyslu slova, přičemž je respektována řada specifických aspektů teologického učení. Možností empirického výzkumu využívá pouze v těsném sepětí se svou náboženskou orientací. Řídí se především teologickými poučkami, apriorními předpoklady a vývody z oblasti transcendentna. Zobecnění a závěry, které činí o povaze empirického materiálu získaného sociologickými výzkumy náboženství, jsou zřetelně tendenční a apologetické. Základním východiskem sociologických analýz je zde totiž oddělení náboženství a společnosti, jejich chápání jako kvalitativně odlišných sfér. Takový přístup je typický zejména pro tradiční dichotomický přístup k náboženství a společnosti (Hassénfus, Mensching aj.). Imanentně transcendentní přístup k náboženství na půdě nábožensky orientované sociologie je spojen s modernistickými tendencemi a směřuje k postižení „skrytých forem nereligiozního křesťanství“, ke zkoumání nových forem religiozity v podmínkách zvyšujícího se dopadu procesu sekularizace (Bonhofer, Rendtorf aj.).

V zásadě Jablovskij shrnuje, že teologická interpretace sociologie náboženství přeceňuje úlohu náboženství ve společnosti, dějiny lidské společnosti interpretuje teologicky, společnost vykládá fatalisticky a mesianisticky. Její reakčnost spočívá ve snaze podřídít hledisko rozumu požadavkům slepé víry, myšlení lidí potřebám náboženství.

Třetí část recenzované práce je věnována *marxistické sociologické teorii náboženství*, za jejíž základ autor správně považuje učení o sociálních podstatě náboženství. Při analýze sociálních vztahů podmiňujících vznik a rozvoj náboženství je třeba rozlišovat pojmy „kořeny“ a „příčiny“. První z nich má širší charakter a vztahuje se na rozhodující materiální a ideologické vztahy existující mimo vědomí lidí a nezávisle na něm. Tento pojem tak obsahuje v pravém smyslu slova, kategorii příčin, které tvoří vlastní jádro sociálních kořenů náboženství. Z hlediska strukturních charakteristik je potom náboženství celostní jednotou náboženského vědomí, náboženské činnosti (kultovní a vněkultovní), náboženských vztahů a náboženských organizací (církve, sekta, denominace).

Problematika místa, funkce a úlohy náboženství ve společnosti je v publikaci analyzována v rovině čtyř stupňů a forem postavení náboženství ve společnosti — počínaje její převažující sakralizací až po stav, kdy náboženství nemá v sociálním uspořádání žádné místo. Místo a působnost jednotlivých funkcí náboženství (funkce světonázorová, kompenzační, komunikační, regulační a integrační) se přirozeně v procesu vývoje společnosti mění. V rovině sakralizace jde o stavy, kdy společenské a individuální chování a vědomí je ve vleku sankcionování náboženství a jeho institucí, zatímco sekularizace odráží proces osvobodování společenského a individuálního vědomí od vlivu náboženských idejí a názorů, sociálních vztahů, činností a institucí od náboženského sankcionování.

Pojem religiozita v zásadě vyjadřuje celý komplex problémů a procesů, které probíhají na úrovni společnosti jako celku, různých sfér společenského života a sociálních institucí a konečně v rovině dílčích sociálních skupin a osobností. Při jeho operační interpretaci Jablovskij rozlišuje stupeň, rozšíření, stav a dynamiku a využívá přitom obecných kritérií úrovně intenzity, extenzivního rozšíření, stability a specifických zvláštností náboženskosti v nejširším smyslu slova. Za nejobecnější příznak náboženského vědomí správně považuje obsah a intenzitu nábožensk

víry. Snaží se o zobecnění řady typologických schémat religiozity, která jsou známa v sovětské odborné literatuře (Lebedev, Tepljakov) a nabízí vlastní typologii. Na rozdíl od běžných koncepcí marxistické sociologie náboženství však zaměřuje svoji pozornost pouze na osobnost věřícího, resp. nevyhraněného jedince, a ponechává stranou meritorní problém společenských souvislostí procesu sekularizace ve smyslu postupné ateizace společnosti tak, jak je to akcentováno požadavky systému vědecko-ateistické výchovy. Jeho typologické schéma tedy neobsahuje nenábožensky myslícího a jednajícího jedince, abstrahuje od postižení ateisticky svetonázorově orientované osobnosti. Na základě kritérií obsahu a intenzity náboženské víry, povahy náboženského chování a jeho místa ve společenském systému, úlohy daného jedince v náboženských skupině, stupně aktivity v šíření náboženského světového názoru a místa náboženské motivace ve struktuře náboženského a nenáboženského chování pak autor rozlišuje věřící s dominantní náboženskou životní orientací, věřící, pro něž je náboženství sice důležitou, nikoli však dominantní součástí životních postojů, dále nevěřící s nenáboženskou orientací, a konečně svetonázorově nevyhraněné na rozmezí mezi náboženskou vírou a nevírou. K poslední skupině přiřazuje tzv. ritualisty, kteří participují pouze na náboženských obřadech, a to povýšce z estetických důvodů (nádhera chrámů, chrámová hudba a zpěv apod.).

Problematiku sekularizačního procesu a následné ateizace prezentuje autor v poslední části práce, nazvané *Náboženství v socialistické společnosti*. Zabývá se zde zejména krizí náboženství v socialistické společnosti, a to na základě výsledků sociologických výzkumů procesu sekularizace v Sovětském svazu. Ukazuje, že náboženství má v rozvinuté socialistické společnosti periferní postavení. Krizi náboženství nespáchávají pouze ve ztrátě jeho bývalého místa a funkcí ve společnosti, ale i ve změnách jeho strukturních elementů: náboženského vědomí, kultu, náboženských vztahů a organizační struktury. Svůj názor dokládá řadou sociologických údajů, z nichž je patrné snížení autority boha, víry ve vzkříšení a posmrtný život, nesmrtnosti duše. Potvrzují to i vnější objektivní ukazatele religiozity, jako je snižující se návštěvnost bohoslužeb a církevních obřadů vůbec.

Ateizace jako ukazatel krize náboženství v podmínkách socialistické společnosti je Jablokovem chápána jako proces „posunu od náboženství“, přičemž její charakter je podmíněn jednak objektivními společenskými podmínkami, jednak systémem ateistické výchovy. Komponent subjektivního faktoru pak hraje v současné společnosti stále důležitější úlohu.

V závěru knihy se Jablokov zaměřuje na otázky příčin udržování religiozity v socialistické společnosti. Nepřekračuje tradiční rámec úvah, když v této souvislosti uvádí: nedostatečnou úroveň poznání u některých skupin lidí, rozdíl mezi duševní a fyzickou prací, kvalifikační strukturovanost, nerovnoměrný rozvoj města a venkova, participaci ve výrobní a nevýrobní sféře, nedostatečnou sociální participaci, přežitky minulosti, vliv kapitalistické společnosti a církevní propagandu, a konečně i chyby v ateistické výchově samé. I když v podstatě správně rozlišuje základní sociální, gnoseologické a psychologické faktory udržování náboženství, nedostatečně se zabývá těmi momenty, které i v podmínkách socialistické společnosti brání definitivnímu odklonu od nevědeckých, defetistických, fatalistických a pesimistických svetonázorových postojů. Jde zejména o faktory vztahující se k některým zvláštnostem a momentům individuální povahy (smrt a ztráta blízké osoby, životní zklamání, nemoc, pocit opuštěnosti, zbytečnosti, obavy z nukleárního celosvětového konfliktu apod.). Právě tyto těžko postižitelné a specifikovatelné podmínky udržování náboženských představ patří k nejobtížněji překonatelným.

Jablokovova kniha poskytuje čtenáři základní úvod do problematiky, a proto ji můžeme řadit ke stěžejním východiskovým pojednáním z marxistické sociologie náboženství. Podává základní filozoficko-metodologickou orientaci pro určení místa, předmětu a struktury sociologie náboženství a jako jedna z prvních nabízí teoreticky fundovanou a prakticky aplikovatelnou definici předmětu marxistické sociologie náboženství. Kriticky hodnotí buržoazní koncepcie sociologických přístupů k náboženství, fundované a se znalostí dané literatury diskutuje s teologickými interpretacemi a podnětně rozpracovává principiální otázky strukturně funkcionální analýzy náboženství. Důsledně vychází z pevného sepětí marxistické sociologie náboženství s jednotlivými oblastmi vědeckého ateismu a poukazuje tak v konečném důsledku na nerozbornou souvislost ideového boje s náboženstvím s řešením ekonomických, sociálních a kulturních úkolů konkrétní společnosti. Lze mít snad jen určité připomínky k typologii svetonázorové orientace v rovině empirických výzkumů, a projevít politování nad tím, že analýza nemarxistické sociologie náboženství zůstala jen na úrovni rozboru „klasiků sociologie náboženství“, aniž byly vzpomenu ty současné směry zejména v americké sociologii.

Celkové práce slouží jako východisko pro další rozpracovávání všech rovin marxistické sociologie náboženství, v jejímž dalším vývoji by se měla věnovat pozornost nejen teoreticky nosným reprezentativním výzkumům procesu sekularizace, ale také konceptuálním otázkám — spojeným s problematikou typologií náboženských organizací, integračními a dezintegračními funkcemi náboženství, vztahu náboženství — společnost, dalším rozpracováváním otázek sekularizace, upřesňováním pojmu religiozita — právě tak jako kritickému zhodnocení stávajících sociologických projekcí náboženství.

Aleš Sekot